

**BADIIY ASARLARNI TAHLIL QILISH TAMOYILLARI VA QOZOQBOY
YO'LDOSHEVNING ILMIY-TAHLILY YONDASHUVI**

Yo'ldosheva Mohinur Akram qizi

Ona tili va adayot o'qituvchisi.

saparovamohinur@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22772962>

Kalit so'zlar: badiiy tahlil, badiiy asar, badiiy matn, tahlil tamoyillari, estetik tafakkur, genetik tahlil, tipologik tahlil, funksional tahlil, psixologik tahlil, lingvistik tahlil, yaxlitlik, tarixiylik, emotsionallik, Qozoqboy Yo'ldoshev.

Kirish

Badiiy asar insonning borliq, jamiyat va o'zlik haqidagi qarashlarini estetik shaklda ifodalovchi murakkab ma'naviy hodisadir. Shu sababli badiiy matnni ilmiy o'rganish faqat voqealarni bayon qilish yoki asar mazmunini qayta hikoyalash bilan cheklanmaydi. Badiiy tahlilda asarning mavzusi, muammosi, g'oyasi, obrazlar tizimi, kompozitsiyasi, badiiy tili, ramziy qatlamlari va estetik xususiyatlari o'zaro aloqadorlikda o'rganilishi lozim.

O'zbek adabiyotshunosligida badiiy tahlilning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqishda Qozoqboy Yo'ldoshevning qarashlari alohida ahamiyatga ega. Olim badiiy asarni tayyor nazariy yoki mafkuraviy qoliplarga solib tahlil qilishdan ko'ra, uning ichki estetik tabiati, obrazlar tizimi, badiiy tili va mazmuniy qatlamlaridan kelib chiqishga e'tibor qaratadi. Mazkur maqolada badiiy asarni tahlil qilishning asosiy tamoyillari hamda Qozoqboy Yo'ldoshevning ilmiy-tahliliy yondashuvi yoritiladi.

Asosiy qism

Badiiy asarni tahlil qilishda, avvalo, **tahlilning tugal emasligi** tamoyiliga amal qilish muhim. Chinakam san'at asarini barcha davr va o'quvchilar uchun yagona talqin bilan cheklab bo'lmaydi. Har bir o'quvchining dunyoqarashi, bilim saviyasi, estetik didi va hayotiy tajribasi asarni qabul qilishiga ta'sir qiladi. Shu bois badiiy asarning turli davrlarda turlicha talqin qilinishi tabiiydir. Asarning qimmati nafaqat estetik mukammalligida, balki yangi ma'no va talqinlarga ochiqligida ham namoyon bo'ladi.

Asarning mazmunini anglashda **mavzu, muammo va g'oya** tushunchalarini farqlash zarur.

Mavzu asarda tasvirlangan hayotiy voqelik va obrazlar doirasini, muammo muayyan hayotiy yoki ma'naviy masalaning qo'yilishini, g'oya esa asarning mazmuniy-estetik xulosasini bildiradi. Demak, mavzuni aniqlash bilan tahlil yakunlanmaydi; muammo va g'oyaviy-estetik mohiyat ham ochib berilishi kerak. Qozoqboy Yo'ldoshev "Badiiy tahlil asoslari" asarida badiiy tahlilning **o'nta tamoyilini** ajratib ko'rsatadi.

Bular: tahlilning tugal emasligi, subyektivlik, badiiy asarni faqat g'oya ifodalash vositasi sifatida talqin qilmaslik, asarni borliqning oddiy nusxasi deb qaramaslik, yaxlitlik, mo'jizaviy butunlik, tizimlilik, tarixiylik, estetik asoslarning ustuvorligi va emotsionallik tamoyillaridir.

Subyektivlik tamoyiliga ko'ra, tahlilchi xulosalari mutlaq haqiqat sifatida qabul qilinmaydi. Har qanday talqin muayyan ilmiy va estetik nuqtayi nazarga asoslanadi. Biroq subyektivlik matndan uzilish degani emas.

Tahlilchi o'z qarashlarini matndagi dalillar, obrazlar, badiiy detallar va tasvir vositalari orqali asoslay olishi kerak. Shu ma'noda badiiy tahlil muallif va o'quvchi o'rtasidagi ijodiy muloqot shakli hisoblanadi.

Badiiy asarni **faqat g'oya ifodalash vositasi** sifatida talqin qilish ham biryozqlama yondashuvdir. Chunki asarning badiiy shakli, obrazlar tizimi, tili, kompozitsiyasi, ramz va timsollari uning estetik qimmatini belgilaydi. Shuning uchun tahlilda mazmun va shakl birligiga amal qilish zarur. Shuningdek, badiiy asarni **borliqning oddiy nusxasi** deb qarash ham to'g'ri emas. Badiiy voqelik real hayotdan oziqlansa-da, ijodkor uni qayta yaratadi, umumlashtiradi va estetik jihatdan talqin qiladi. Shu sababli asardagi voqealar real hayotdagi hodisalarning aynan takrori emas, balki muallif badiiy tafakkuri orqali yaratilgan voqelikdir.

Yaxlitlik va tizimlilik tamoyillariga ko'ra, badiiy asar mustahkam estetik tizimdir. Undagi syujet, kompozitsiya, obrazlar, detallar va til vositalari bir-biri bilan uzviy bog'langan. Biror unurni asarning umumiy tizimidan ajratib o'rganish uning mohiyatini biryozqlama talqin qilishga olib kelishi mumkin. **Mo'jizaviy butunlik va emotsionallik** tamoyillari esa asarni faqat mantiqiy tushunchalar orqali emas, balki hissiy-estetik jihatdan ham anglashni talab etadi.

Tarixiylilik tamoyili badiiy asarni yaratilgan davrning ijtimoiy, madaniy va ma'naviy sharoitlari bilan bog'liq holda o'rganishni nazarda tutadi. Muallif yashagan davr, ijtimoiy munosabatlar, qadriyatlar va adabiy jarayon asarning mazmuni hamda shakliga ta'sir ko'rsatadi.

Shu sababli tarixiy kontekstni hisobga olish badiiy matn mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Qozoqboy Yo'ldoshev metodologiyasida **estetik asoslarning ustuvorligi** alohida ahamiyat kasb etadi. Badiiy matn jozibasini yuzaga keltiruvchi vositalarni aniqlash, so'z va obrazlarning estetik vazifasini ochish, matn ostidagi ma'nolarni anglash tahlilchidan badiiy did va sezgirlikni talab qiladi. Ilmiy tahlil badiiy asarning estetik ta'sirini yo'qqa chiqarmasligi, aksincha, uning yuzaga kelish sabablarini ko'rsatishi lozim.

Badiiy tahlilda **genetik, tipologik, funksional va psixologik yondashuvlar** ham muhim o'rin tutadi. Genetik tahlilda asarning yaratilish tarixi, yuzaga kelish sabablari, muallifning hayotiy tajribasi va davrning ijtimoiy-madaniy sharoiti o'rganiladi. Tipologik yondashuvda asarning boshqa badiiy asarlar bilan aloqasi, adabiy ta'sir, ijodiy vorislik, o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi. Funksional tahlil asarning jamiyat, milliy tafakkur va ma'naviy hayotdagi o'rnini belgilashga xizmat qiladi. Psixologik tahlilda esa ijodkor yoki qahramonning ichki kechinmalari, ruhiyati va dunyoni idrok etish tarzi o'rganiladi.

Qozoqboy Yo'ldoshevning **Salomat Vafoning "Ovvoraning ko'rgan-kechirganlari"** asari tahlili funksional va psixologik yondashuvlarning uyg'unligiga misol bo'la oladi. Olim asarda shaxs va jamiyat o'rtasidagi ziddiyat keskin ifodalanganini ko'rsatadi. Saltanat jamiyat tomonidan qo'yilgan talablar bosimi ostida qoladi, biroq uning shaxsiy fojeasi va ruhiy holati jamiyat tomonidan anglanmaydi. Asardagi **olomon obrazi** oddiy odamlar yig'indisi emas, balki shaxsning individual erkinligini cheklovchi kuch sifatida talqin qilinadi. Shu bilan birga, qahramonni olomon emas, balki ezgu niyatli individual shaxs qutqarishi asarning muhim mazmuniy-estetik qatlamini tashkil etadi. Demak, olim ijtimoiy muammoni badiiy obraz va estetik mohiyat bilan bog'liq holda tahlil qiladi.

Olimning psixologik tahlil usulini **"Mayin isyon ohanglari"** maqolasida ham ko'rish mumkin.

Unda O'ktamoy she'riyati tahlil qilinib, shoiraning oddiy va tanish obrazlarga yangi ma'no yuklash mahorati ochib beriladi. "Siz keldingiz, eridi qorlar, Qarg'alarning saslari tindi..." misralaridagi qor, qarg'a, kuygan shoxcha va qush obrazlari oddiy tabiat tasviridan yuqoriga ko'tarilib, sog'inch, hijron, umid va visol kabi ruhiy holatlarning ramziy ifodasiga aylanadi.

Qorning erishi sog'inch va hijronning yumshashini, qarg'alar sasining tinishi esa ruhiy bezovtalikning barham topishini anglatadi. Shu tariqa badiiy detal va ramzlarning psixologik-estetik funksiyasi ochib beriladi.

Badiiy matnni **lingvistik-semiotik yondashuv** asosida o'rganish ham uning yashirin ma'no qatlamlarini aniqlash imkonini beradi. Bunda so'zlarning lug'aviy va ko'chma ma'nolari, kontekstdagi vazifasi, ramziy xususiyati hamda badiiy tasvir vositalari tahlil qilinadi. "Alpomish" dostoni, Rauf Parfining "Tong otmoqda", "Yomg'ir yog'ar" kabi asarlarni shu nuqtayi nazardan o'rganish ularning til boyligi va badiiy ifoda imkoniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Qozoqboy Yo'ldoshevning ilmiy-tahliliy uslubining muhim jihati shundaki, olim badiiy asarni tayyor nazariy qoliplarga majburan moslashtirmaydi. Aksincha, **matnning o'ziga tayanadi, xulosalarni matndagi dalillar asosida chiqaradi va badiiy hodisaning ichki qonuniyatlarini asarning o'zidan izlaydi**. Uning tahlillarida uch jihat ayniqsa ustuvor: badiiy asarning real borliqning oddiy nusxasi emasligi, uni faqat muayyan g'oya yoki mafkura tashuvchisi sifatida cheklamaslik hamda estetik asoslarning ustuvorligi. Yuqoridagi yondashuvlarni qat'iy chegaralarga ajratish mumkin emas.

Amaliy tahlilda genetik, tipologik, funksional, psixologik va lingvistik usullar ko'pincha bir-birini to'ldiradi. Shu bois badiiy asarning mazmuni, shakli, tarixiy sharoiti, ruhiy va estetik xususiyatlarini birgalikda o'rganishga asoslangan **kompleks yondashuv** samarali hisoblanadi.

Xulosa

Badiiy asarni ilmiy tahlil qilish uning mazmuni va shakli, g'oyasi va estetik tabiati, individual va ijtimoiy xususiyatlarini o'zaro bog'liqlikda o'rganishni talab etadi. Tahlilning tugal emasligi, subyektivlik, yaxlitlik, tizimlilik, tarixiylik, emotsionallik va estetik asoslarning ustuvorligi kabi tamoyillar badiiy matn mohiyatini chuqur anglashga xizmat qiladi. Qozoqboy Yo'ldoshevning ilmiy-tahliliy faoliyatida mazkur tamoyillar o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi.

Olim badiiy asarni real borliqning oddiy nusxasi yoki muayyan mafkuraviy g'oyaning tashuvchisi sifatida talqin qilmaydi.

Aksincha, u asarning estetik tabiatini, obrazlarning ichki ma'nolarini, ramziy va psixologik qatlamlarini ochishga intiladi. Uning tahlillarida matnga bevosita tayanish, badiiy yaxlitlikni saqlash va estetik mezonlarni ustuvor qo'yish asosiy metodologik xususiyat hisoblanadi. S

hunday qilib, Qozoqboy Yo'ldoshevning badiiy tahlil metodologiyasi badiiy matnning ko'p qatlamli mohiyatini ochishga qaratilgan bo'lib, unda genetik, tipologik, funksional, psixologik va lingvistik yondashuvlar o'zaro uyg'unlashadi.

"Ovvoraning ko'rgan-kechirganlari" va "Mayin isyon ohanglari" kabi tahlillar olimning badiiy matnni ijtimoiy, psixologik va estetik jihatlardan kompleks o'rganishga intilishini ko'rsatadi.

Bu yondashuv o'zbek adabiyotshunosligida badiiy asarning estetik qimmatini chuqur anglash va ilmiy asosda talqin qilish uchun muhim metodologik ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Йўлдош Қ. Жиловланмаган тафаккур. – Тошкент: Тафаккур, 2023. — 611 б.
2. Йўлдош Қ. Ёниқ сўз. — Тошкент: Янги аср авлоди, 2006. — 539 б.
3. Yo‘ldoshev. Q. Ko‘rkam so‘z yog‘dusi. – Toshkent. – 610 b.
4. Йўлдош Қ., Йўлдош М. Ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси. – Тошкент: 2022. – 348 б.
5. Қахрамонов. Қ. *Адабий танқид: янги ланиш жараёнлари*. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – 348 б.